

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد رشته
زبان و ادبیات فارسی گرایش محض

عنوان:

جلوه‌های قرآنی

**در آرایه‌های بدیعی امهات متون سبک آذربایجانی
(خاقانی، نظامی، قطران تبریزی)**

استاد راهنما:

دکتر محمدابراهیم مالمیر

نگارش:

فاطمه رضایی

پاییز ۱۳۹۰

«کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات و
نوآوری های ناشی از تحقیق موضوع این پایان نامه
متعلق به دانشگاه رازی است.»

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد رشته

زبان و ادبیات فارسی گرایش محض

عنوان:

جلو‌های قرآنی

در آرایه‌های بدیعی امهات متون سبک آذربایجانی

(خاقانی، نظامی، قطران تبریزی)

نگارش:

فاطمه رضایی

در تاریخ توسط هیأت داوران زیر بررسی و با درجه به تصویب نهایی رسید.

امضا	با مرتبه علمی	دکتر محمدابراهیم مالمیر
امضا	با مرتبه علمی	دکتر ابراهیم رحیمی زنگنه
امضا	با مرتبه علمی	دکتر فاطمه کلاهچیان

تقدیر و تشکر

اول سپاس خدای را که یاریم نمود و تواناییم داد تا در سلک دانش‌پژوهان و ره-پویان علم و دانش قرار گیرم و در این راه سعادت انس هر چه بیشتر با قرآن را به من عطا فرمود.

حال که به حول و قوّه الهی در آستانه دفاع از پایان‌نامه خود می‌باشم، بر خود لازم می‌دانم که در برابر اساتید و بزرگانی که در این مدت خوشه چین خرمن معرفتشان بوده‌ام و بر سر سفره فضیلتشان نشست‌ام، سر تعظیم فرود آورم و ادای احترام نمایم. خصوصاً از استاد فاضل و دانشمند فرزانه، **جناب آقای دکتر محمدابراهیم مالمیر**، خالصانه و صمیمانه تشکر می‌نمایم که با راهنمایی‌ها و نکته‌سنجی‌های دقیق، عالمانه و دلسوزانه خود مرا یاری نمودند و توفیق روز افزون در راه اعتلای فرهنگ و اندیشه قرآنی را برایشان از حضرت حق خواهانم و سعادت و سلامت ایشان را از خداوند منّان مسئلت می‌نمایم.

تقدیم به:

روح پاک پدرم.

مادرم، که وجودش دل انگیزترین ترنم زندگیم می باشد.

همسرم، یار مهربان و همراه همیشگی روزهای زندگیم، که صبورانه و مشتاقانه در این راه یاریم نمود.

گل‌های زیبای باغ زندگیم، فائزه و محمد متین که وجودشان زندگیم را بهاری کرده است.

و تمام عزیزانی که نامشان در لابه‌لای حروف و در بین کلمات، آن هم نه فقط در صفحات این پایان‌نامه، بلکه در صفحات زندگیم می‌درخشد.

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
چکیده.....	۱
مقدمه.....	۲
فصل اول: کلیات تحقیق.....	۵
۱-۱- بخش اول: مبادی تحقیق.....	۶
۱-۱-۱- بیان مسأله.....	۷
۱-۱-۲- اهداف تحقیق.....	۷
۱-۱-۳- پیشینه تحقیق.....	۸
۱-۱-۴- فرضیه تحقیق.....	۸
۲-۱- بخش دوم: (بدیع، سیر و تحول و تاریخچه آن).....	۹
۱-۲-۱- بدیع در لغت.....	۱۰
۲-۲-۱- بدیع در اصطلاح.....	۱۰
۳-۲-۱- بدیع، سیر و تحول آن.....	۱۱
۴-۲-۱- تاریخچه بدیع نویسی فارسی.....	۱۳
۵-۲-۱- سابقه و تاریخچه ی بدیعه سرایی.....	۱۷
۳-۱- بخش سوم: (بلاغت و نقش قرآن در تحول و تطور آن).....	۲۱
۱-۳-۱- تعریف علم بلاغت.....	۲۲
۲-۳-۱- بلاغت قرآن.....	۲۳
۳-۳-۱- بدیع قرآن.....	۲۴

۲۶..... ۱-۳-۴- نقش قرآن در تحول و تطور بلاغت

فصل دوم: جلوه های قرآنی در آرایه های بدیعی..... ۲۸

۲۹..... ۱-۱-۱- تقسیم بندی آرایه های بدیعی

۳۰..... ۱-۲- بخش اول: صنایع لفظی

۳۱..... ۱-۱-۱- صنایع لفظی با شاهد مثال قرآنی

۳۱..... ۱-۱-۱-۲- ائتلاف لفظ با وزن

۳۲..... ۱-۱-۲- اعنات (لزوم ما لا یلزم یا التزام)

۳۷..... ۱-۱-۲- اقتباس

۴۲..... ۱-۱-۲- ترصیع

۴۶..... ۱-۱-۲- تشابه الاطراف

۴۷..... ۱-۱-۲- تضمین المزدوج یا ازدواج یا اعنات القرینه

۵۲..... ۱-۱-۲- تعطف

۵۳..... ۱-۱-۲- تکرار، تکریر، مکرر

۶۴..... ۱-۱-۲- جناس

۶۷..... ۱-۱-۲-۱-۹- جناس تام مماثل

۶۹..... ۱-۱-۲-۲-۹- جناس تام مستوفی

۶۹..... ۱-۱-۲-۳-۹- مرکب مقرون

۷۰..... ۱-۱-۲-۴-۹- مرکب مفروق

۷۱..... ۱-۱-۲-۵-۹- جناس مرفوع

۷۱..... ۱-۱-۲-۶-۹- جناس مرکب ملقق

۷۱..... ۱-۱-۲-۷-۹- جناس محرف

۷۱..... ۱-۱-۲-۸-۹- جناس مغایر

۷۲..... ۱-۱-۲-۹-۹- جناس مضارع

۷۵..... ۱-۱-۲-۱۰-۹- جناس لاحق

۷۵..... ۱-۱-۲-۱۱-۹- جناس مردوف

۷۶..... ۱-۱-۲-۱۲-۹- جناس مکتنف

- ۷۸.....۲-۱-۱-۱-۱۳- جناس مزال
- ۷۸.....۲-۱-۱-۱-۱۴- جناس متوج
- ۸۰.....۲-۱-۱-۱-۱۵- جناس مزید
- ۸۰.....۲-۱-۱-۱-۱۶- جناس مذیل
- ۸۰.....۲-۱-۱-۱-۱۷- جناس مصحف
- ۸۱.....۲-۱-۱-۱-۱۰- اشتقاق
- ۸۵.....۲-۱-۱-۱-۱۱- شبه اشتقاق
- ۸۹.....۲-۱-۱-۱-۱۲- قلب یا مقلوب
- ۹۰.....۲-۱-۱-۱-۱۳- ذوقافیتین یا تشریح
- ۹۲.....۲-۱-۱-۱-۱۴- رد الصدر علی العجز
- ۹۳.....۲-۱-۱-۱-۱۵- رد العجز علی الصدر
- ۹۹.....۲-۱-۱-۱-۱۶- سجع
- ۱۰۰.....۲-۱-۱-۱-۱۶- سجع متوازی
- ۱۰۷.....۲-۱-۱-۱-۱۶- سجع متوازن
- ۱۱۳.....۲-۱-۱-۱-۱۶- سجع مطرف
- ۱۱۸.....۲-۱-۱-۱-۱۷- عقد
- ۱۱۹.....۲-۱-۱-۱-۱۸- عکس و تبدیل
- ۱۲۱.....۲-۱-۱-۱-۱۹- فوق النقاط و تحت النقاط
- ۱۲۲.....۲-۱-۱-۱-۲۰- مجاورت
- ۱۱۲.....۲-۱-۱-۱-۲۱- مصحف
- ۱۲۳.....۲-۱-۱-۱-۲۲- مواریه
- ۱۲۳.....۲-۱-۱-۱-۲۳- موازنه یا مماثله یا مقارنه
- ۱۳۱.....۲-۱-۱-۱-۲۴- هجا
- ۱۳۲.....۲-۱-۱-۲- آرایه های لفظی بدون شاهد مثال قرآنی
- ۱۳۲.....۲-۱-۲-۱- ائتلاف لفظ با لفظ (تناسب لفظی)
- ۱۳۳.....۲-۱-۲-۲- ائتلاف لفظ با معنی
- ۱۳۳.....۲-۱-۲-۳- ترصیع مع التجنيس

- ١٣٣.....٢-١-٢-٤- تصغير
- ١٣٤.....٢-١-٢-٥- تضمين
- ١٣٤.....٢-١-٢-٦- تعريب
- ١٣٥.....٢-١-٢-٧- تفصيل
- ١٣٥.....٢-١-٢-٨- توزيع
- ١٣٥.....٢-١-٢-٩- توشيح، تلويح يا موشح
- ١٣٦.....٢-١-٢-١٠- توشيع
- ١٣٦.....٢-١-٢-١١- جامع الحروف
- ١٣٧.....٢-١-٢-١٢- حذف
- ١٣٧.....٢-١-٢-١٣- خيفا
- ١٣٧.....٢-١-٢-١٤- ذو بحرين
- ١٣٨.....٢-١-٢-١٥- ذو اللسانين (ذو لغتين)
- ١٣٨.....٢-١-٢-١٦- رد القافيه
- ١٣٨.....٢-١-٢-١٧- رد المطلع
- ١٣٩.....٢-١-٢-١٨- رقطا
- ١٣٩.....٢-١-٢-١٩- قلب كل
- ١٤٠.....٢-١-٢-٢٠- متزلزل
- ١٤٠.....٢-١-٢-٢١- مجرد يا معطل
- ١٤٠.....٢-١-٢-٢٢- مدور (تدوير)
- ١٤١.....٢-١-٢-٢٣- مربع (تربيع)
- ١٤١.....٢-١-٢-٢٤- مستزاد
- ١٤١.....٢-١-٢-٢٥- مقطع
- ١٤٢.....٢-١-٢-٢٦- ملمع
- ١٤٢.....٢-١-٢-٢٧- منقوط
- ١٤٢.....٢-١-٢-٢٨- موصل
- ١٤٣.....٢-١-٢-٢٩- واسع الشفتين
- ١٤٣.....٢-١-٢-٣٠- واصل الشفتين

- ۲-۲- بخش دوم: صنایع معنوی ۱۴۴
- ۲-۲-۱- آرایه های معنوی با شاهد مثال قرآنی ۱۴۵
- ۲-۲-۱-۱- ابداع ۱۴۵
- ۲-۲-۱-۲- ابهام (محتمل الضدین) ۱۴۷
- ۲-۲-۱-۳- ادماج ۱۴۸
- ۲-۲-۱-۴- ارسال المثل (تمثیل) ۱۴۹
- ۲-۲-۱-۵- ارسال ملیح ۱۵۱
- ۲-۲-۱-۶- ارضاد و تسهیم ۱۵۲
- ۲-۲-۱-۷- استتباع ۱۵۳
- ۲-۲-۱-۸- استخدام ۱۵۷
- ۲-۲-۱-۹- التفات ۱۵۹
- ۲-۲-۱-۱۰- ابهام ۱۶۱
- ۲-۲-۱-۱۱- ابهام تضاد ۱۶۷
- ۲-۲-۱-۱۲- ابهام تناسب ۱۶۷
- ۲-۲-۱-۱۳- پارادوکس (متناقض نما) ۱۷۱
- ۲-۲-۱-۱۴- تجاهل العارف ۱۷۲
- ۲-۲-۱-۱۵- تجدید (خطاب النفس) ۱۷۳
- ۲-۲-۱-۱۶- ترتیب ۱۷۳
- ۲-۲-۱-۱۷- تضاد و طباق ۱۷۴
- ۲-۲-۱-۱۸- تفریق ۱۸۰
- ۲-۲-۱-۱۹- تفسیر (تبیین) ۱۸۱
- ۲-۲-۱-۲۰- تقسیم ۱۸۲
- ۲-۲-۱-۲۱- تلمیح ۱۸۴
- ۲-۲-۱-۲۲- تنسیق الصفات ۱۸۶
- ۲-۲-۱-۲۳- توجیه ۱۹۰
- ۲-۲-۱-۲۴- توشیح ۱۹۰
- ۲-۲-۱-۲۵- جمع ۱۹۲

- ۱۹۴..... جمع با تفریق..... ۲۶-۱-۲-۲
- ۱۹۵..... جمع و تفریق و تقسیم..... ۲۷-۱-۲-۲
- ۱۹۶..... جمع با تقسیم..... ۲۸-۱-۲-۲
- ۱۹۷..... حسن تعلیل..... ۲۹-۱-۲-۲
- ۱۹۹..... حسن طلب..... ۳۰-۱-۲-۲
- ۲۰۰..... حسن مطلع..... ۳۱-۱-۲-۲
- ۲۰۱..... حسن مقطع..... ۳۲-۱-۲-۲
- ۲۰۲..... حشو..... ۳۳-۱-۲-۲
- ۲۰۴..... ذم شبیه مدح..... ۳۴-۱-۲-۲
- ۲۰۴..... سؤال و جواب..... ۳۵-۱-۲-۲
- ۲۰۵..... سیاقه الاعداد (تعديد)..... ۳۶-۱-۲-۲
- ۲۰۵..... کلام جامع..... ۳۷-۱-۲-۲
- ۲۰۷..... لف و نشر..... ۳۸-۱-۲-۲
- ۲۰۷..... لف و نشر مرکب..... ۳۹-۱-۲-۲
- ۲۰۹..... لف و نشر..... ۴۰-۱-۲-۲
- ۲۱۰..... مبالغه..... ۴۱-۱-۲-۲
- ۲۱۰..... تبليغ..... ۴۲-۱-۲-۲
- ۲۱۲..... اغراق..... ۴۳-۱-۲-۲
- ۲۱۴..... غلو..... ۴۴-۱-۲-۲
- ۲۱۵..... غلو مردود..... ۴۵-۱-۲-۲
- ۲۱۶..... مذهب کلامی..... ۴۶-۱-۲-۲
- ۲۱۷..... مذهب فقهی..... ۴۸-۱-۲-۲
- ۲۱۹..... مراعات النظير (تناسب)..... ۴۹-۱-۲-۲
- ۲۳۷..... مزاجت (ازدواج)..... ۵۰-۱-۲-۲
- ۲۳۷..... مقابله..... ۵۱-۱-۲-۲
- ۲۳۹..... صنایع معنوی بدون شاهد مثال قرآنی..... ۲-۲-۲
- ۲۳۹..... ارداف..... ۱-۲-۲-۲

- ٢٣٩..... ٢-٢-٢-٢ ارسال المثليين
- ٢٤٠..... ٣-٢-٢-٢ استدراك
- ٢٤٠..... ٤-٢-٢-٢ استطراد
- ٢٤٠..... ٥-٢-٢-٢ اشاره
- ٢٤١..... ٦-٢-٢-٢ اطراد
- ٢٤١..... ٧-٢-٢-٢ افتنان
- ٢٤١..... ٨-٢-٢-٢ ايغال و الغاء
- ٢٤٢..... ٩-٢-٢-٢ براءت استهلال
- ٢٤٢..... ١٠-٢-٢-٢ تذييل (مذيل)
- ٢٤٣..... ١١-٢-٢-٢ ترجمه
- ٢٤٣..... ١٢-٢-٢-٢ تفريع
- ٢٤٣..... ١٣-٢-٢-٢ تفويف
- ٢٤٤..... ١٤-٢-٢-٢ حس آميزى
- ٢٤٤..... ١٥-٢-٢-٢ حسن اتباع
- ٢٤٤..... ١٦-٢-٢-٢ حسن اختراع
- ٢٤٥..... ١٧-٢-٢-٢ حسن اعتذار
- ٢٤٥..... ١٨-٢-٢-٢ حسن بيان
- ٢٤٥..... ١٩-٢-٢-٢ حسن تخلص
- ٢٤٦..... ٢٠-٢-٢-٢ حسن نسق
- ٢٤٦..... ٢١-٢-٢-٢ حل
- ٢٤٦..... ٢٢-٢-٢-٢ رجوع
- ٢٤٦..... ٢٣-٢-٢-٢ سلب و ايجاب
- ٢٤٧..... ٢٤-٢-٢-٢ شبه استخدام
- ٢٤٧..... ٢٥-٢-٢-٢ قول بالموجب (اسلوب الحكيم)
- ٢٤٧..... ٢٦-٢-٢-٢ لغز
- ٢٤٨..... ٢٧-٢-٢-٢ مدح شبيهه ذم
- ٢٤٨..... ٢٨-٢-٢-٢ مشاكلة

٢٤٩..... (تعمیه) معما ٢-٢-٢٩-

٢٤٩..... الهزل الذي يراد به الجد ٢-٢-٣٠-

٢٥٠..... هزل و مطاييه ٢-٢-٣١-

٢٥٢..... نتیجه گیری

٢٥٥..... فهرست منابع و مأخذ

چکیده:

بی تردید قرآن در خلق، تحوّل و تطوّر علوم بلاغی نقش عمده و اساسی داشته است؛ چنانچه با بررسی متون ادبی هر دوره ادب فارسی، به خوبی جلوه های لفظی و معنایی قرآن در ایجاد تصویر های بلاغی و آرایه های بدیعی، آشکار می شود. این پایان نامه به منظور نمایان ساختن نقش قرآن در تحول و تطوّر علوم بلاغی، به بررسی جلوه های قرآنی در آرایه های بدیعی امّات متون سبک آذربایجانی (خاقانی، نظامی، قطران تبریزی)، پرداخته است. مطالب این پایان نامه در دو فصل تهیه و تنظیم شده است:

فصل اول که در بردارنده کلیات است، شامل سه بخش؛ مبادی تحقیق، بدیع، سیر و تحول و تاریخچه آن و بلاغت و نقش قرآن در تحول و تطوّر آن، می باشد. فصل دوم که در آن به موضوع اصلی پایان نامه پرداخته شده است، در دو بخش تدوین شده است؛ بخش اول که شامل صنایع لفظی است، از دو بخش؛ آرایه های با شاهد مثال قرآنی و آرایه های بدون شاهد مثال قرآنی تشکیل شده و در مجموع شامل ۷۴ آرایه است که از این مجموع، ۴۲ آرایه با شاهد مثال و ۳۲ آرایه بدون شاهد مثال قرآنی است که در بخش آرایه های با شاهد مثال، نمونه هایی، از دواوین سه شاعر مذکور آورده شده است. برای آرایه های بدون شاهد مثال، ابیاتی از دیگر شاعران آورده شده است.

بخش دوم، شامل صنایع معنوی است که تقسیم بندی مانند بخش اول دارد و در مجموع، ۷۹ آرایه معنوی را شامل می شود که از کل این آرایه ها ۴۸ مورد با شاهد مثال قرآنی و ۳۱ مورد بدون شاهد مثال است. روش کار در این بخش نیز مانند بخش اول می باشد. در پایان هم نتیجه گیری و نقد و بررسی از فرضیات تحقیق به عمل آمده است. برای انجام این پژوهش که به صورت اسنادی انجام شده، از ۷۴ منبع اصلی و فرعی استفاده شده است. کلید واژه ها: قرآن، بلاغت، بدیع، نظامی، خاقانی، قطران تبریزی.

مقدمه

ستایش بی آرایش پروردگاری را سزاست که درهای رسیدن به سعادت دنیا و آخرت بشر را، با نزول کتاب مبارکش، همواره گشوده نگه داشت و تدبّر در آن را بر همگان میسر ساخت و سلام و درود پاکان بر بنده برگزیده حق، درّه التاج عقل، احمد مرسل، که چراغ هدایت و نیک فرجامی را در جان آدمیان برافروخت و دورد بر اهل بیت پارسایش که پاک ترین پیروان مکتب وحی و از گنجینه های رحمانی بودند که زبان و قلم میلیونها انسان ارزنده را به فروغ بلاغت قرآنی پرتو افشان گرداندند.

کلام ادبی، یعنی کلامی که هدف از آن تأثیر بر نفوس و اذهان است، باید از سخن عادی و عامی ممتاز و از ویژگی ها و زیبایی های خاصی برخوردار باشد.

از این رو ادیبان و سخن سرایان از دیرباز تاکنون کوشیده اند تا کلامشان را خوشایند ذوق و موافق طبع مخاطبان بگویند.

به همین منظور، به انواع صنایع بدیعی متوسل شده اند تا سخن خود را رونقی بخشند و در این میان قرآن بزرگ ترین نجات بخش ذهن و خاطر سخن سرایان ما بوده و معانی بدیع و بی نظیرش منبع الهامات بی شمار در خلق معانی بی مثال بوده است و بسیاری از ادبا و فصحا آثار خود را به این شجره طیبه بلاغت و فصاحت، مرصع نموده اند و بهترین شواهد امثال را از میان آیات نورانی آن استخراج کرده اند.

پیوستگی قرآن با علوم بلاغی به حدی است که برخی از محققان، درک و فهم قرآن را منوط به آشنایی با بلاغت دانسته اند و بسیاری از دانشمندان حوزه بلاغت، از طریق درک درست بلاغت قرآن به تدوین کتب بلاغی پرداخته اند.

بدیهی است که پی جویی جلوه های آیات قرآن کریم در آئینه ادبیات فارسی، از اهمیت ویژه ای برخوردار است؛ خصوصاً این که این جلوه ها در نموده های علوم بلاغی جستجو شود و نیز روشن است که، نتیجه کار تطبیقی در بلاغت ادبی متون فارسی و بلاغت قرآن، برای مجامع علمی اعم از دانشگاه ها، حوزه های علمیه و پژوهشگاه های قرآن قابل استفاده است.

از این رو، با توجه به ارزش و اهمیتی که کار تطبیق بلاغت متون ادبی با بلاغت قرآن دارد، بنای کار ما بر این قرار گرفت که جلوه های قرآنی (اعم از الفاظ، مفاهیم و مضامین قرآنی)، در آرایه های بدیعی امّهات متون سبک آذربایجانی (اشعار خاقانی، نظامی، قطران تبریزی)، مورد بررسی قرار گیرد.

این پایان نامه در پی تحقق بخشیدن به اهداف فوق، در دو فصل تهیه و تنظیم شده است؛ فصل اول که کلیات تحقیق را در بر می گیرد، متشکل از سه بخش است: بخش اول؛ مبادی تحقیق است که شامل: بیان مسئله، اهداف، پیشینه تحقیق و فرضیات است. در بخش دوم، به علم بدیع، سیر و تحول و تاریخچه آن به طور مبسوط پرداخته شده و در بخش پایانی فصل اول، بلاغت، و نقش قرآن در تحوّل و تطوّر بلاغت مورد بررسی قرار گرفته است.

فصل دوم که حاصل ماهها جستجو، تلاش، کنکاش و مطالعه و در حقیقت قسمت اصلی این رساله است، در دو بخش آرایه های لفظی و آرایه های معنوی تنظیم شده که هر بخش خود از دو قسم آرایه های با شاهد مثال و آرایه های بدون شاهد مثال، تشکیل شده است. لازم به ذکر است که آرایه های بدون شاهد مثال شامل مواردی بود که یا فقط در یک یا دو کتاب بدیعی نامی از آن برده شده بود و بعضی موارد از مستدرکات مؤلف همان کتاب بود که خود نویسنده کتاب هم چون شاهد مثالی بر آن نیافته، بیتی سروده و مصداق آن آرایه قرار داده، مانند آرایه های؛ توزیع، متزلزل، جامع الحروف، خیفا، رقطا، استطراد و ...، یا آرایه هایی بوده اند که ارتباطی به موضوعات قرآنی نداشته مانند؛ هزل و مطایبه، اطراد و ....

به عنوان نمونه؛ آرایه «اطراد» که برشمردن نام ممدوح و پدران اوست، علی رغم اینکه شاهد مثال هم برای آن یافت شده ولی چون ارتباطی با مضامین قرآنی ندارد، در بخش آرایه های بدون شاهد مثال ذکر شده است. همچنین است، آرایه هایی چون؛ «ترجمه و حسن اتباع» که با وجود یافتن شاهد مثال برای آنها از دیوان خاقانی، به دلیل قرآنی نبودن در بخش آرایه های بدون شاهد مثال ذکر شده اند.

بخش دیگری از آرایه های بدون شاهد مثال، آرایه هایی بوده که لازمه یافتن آن بررسی کل ابیات یک شعر بوده، و از آن جا که روش کار ما در این رساله، ابتدا یافتن ابیاتی با مضمون قرآنی و سپس بررسی آرایه های بدیعی در بین همان ابیات بوده، لذا شاهد مثالی برای آن یافت نشده است. مانند آرایه حذف (شاعر خود را مقید کند که در کل شعر، یک یا چند حرف را نیاورد). یا توشیح (در اول یا وسط ابیات یک شعر حروف یا کلماتی مرتب بیاورد که وقتی جمع بسته شود، بیتی جمله ای یا مثلی بیرون آید). البته لازم به ذکر است که جهت آشنایی ذهن خوانندگان این رساله، از دیگر شاعران، نمونه مثال هایی برای آرایه های بدون شاهد مثال، آورده شده است.

شیوه کار در این پایان نامه به این صورت است که؛ ابتدا آرایه های شانزده کتاب که اغلب از امّهات کتب بدیعی هستند، فیش برداری شده و سپس یک تعریف واحد از مقایسه فیش های متعدد به دست آمده و در موارد اختلاف نظر، ضمن اشاره به نظرات متفاوت، نگارنده هم نظر خود را ایراد نموده است که در نهایت ۱۵۳ آرایه بدیعی به رشته تحریر در آمده است.

در مرحله بعد، این آرایه ها از نظر لفظی و معنوی بودن تقسیم بندی شده اند که برخی از موارد بر مبنای تقسیم بندی بوده که در برخی کتب بدیعی وجود دارد، مانند؛ سجع و جناس و تضاد و تناسب و ....، برخی

از این تقسیم بندی ها هم بر اساس تشخیص خود نگارنده رساله است، مانند؛ مقطع و موصل و تدویر و ادماج و ارداف و ...، برخی از آرایه ها مانند ابداع هم در تقسیم بندی هم در بردارنده صنایع لفظی است و هم معنوی که در بخش آرایه های معنوی آورده شده است. در مجموع، از ۱۵۲ آرایه بدست آمده، ۷۴ آرایه در بخش صنایع لفظی و ۷۹ آرایه در بخش صنایع معنوی است که به صورت الفبایی چینش شده اند.

در مرحله دوم، پس از مطالعه دواوین اشعار خاقانی، نظامی، قطران تبریزی، آیاتی که به نحوی مضمون و محتوانی قرآنی داشته یا الفاظ قرآنی در آن به کار رفته، استخراج شده و تک تک آرایه های لفظی و معنوی در مورد ابیات به دست آمده مورد بررسی قرار گرفته است که در نهایت، در برخی آرایه ها مانند جناس، سجع، مراعات النظیر و ... شواهد امثال بسیار زیاد و در برخی آرایه ها مانند مزاجت، ادماج، ترتیب فوق النقط و ... شواهد بدست آمده در حد یک یا دو بیت بوده و در برخی موارد هم که ذکر شد، نمونه بیتی به دست نیامد.

در دیوان خاقانی و قطران، کل ابیات مورد بررسی قرار گرفته و در آثار نظامی، مخزن الاسرار و خسرو و شیرین به طور کامل و هفت پیکر، لیلی و مجنون و شرفنامه و اقبالنامه به صورت گزینشی بررسی شده و از هر کدام ۱۵ صفحه اول مبنای کار قرار گرفته است.

در مرحله، بعد آیات مربوط از کتبی چون: معجم قرآن، فرهنگ موضوعی قرآن، کشف الآیات و طبقات آیات به دست آمده و در نهایت، کامل شده آیه از قرآن استخراج شده است. در این رساله تلاش بر این بوده که آدرس موضوعاتی که چندین بار در قرآن آمده، حتی المقدور ارجاع داده شود تا خوانندگان بتوانند به اطلاعات جامعی درباره موضوعان قرآنی، دست یابند.

در پایان تحقیق هم نتیجه گیری از داده ها و فرضیات تحقیق به عمل آمده است.

در نهایت به پیاده بودن خویش از مرکب دانش، واقف و مقرر و ذکر این نکته را بر خود فرض می دانم که این رساله خالی از اشتباه نیست و چنانچه نکته قابل توجهی در آن یافت شود، نتیجه راهنمایی ها، روشنگریها و ارشادات عالمانه و دلسوزانه استاد گرانقدر، جناب آقای دکتر مال میر است که در تدوین این رساله نگارنده را یاری نموده اند. لذا امید است خوانندگان محترم و اساتید فن به مصداق آیه شریفه: ﴿وَالَّذِينَ لَا يَشْهَدُونَ الزُّورَ وَإِذَا مَرُّوا بِاللَّغْوِ مَرُّوا كِرَامًا﴾ (س ۲۵، فرقان، آیه ۷۲) بر خطاهای اینجانب بزرگووارانه و به دیده اغماض بنگرند و از رهنمون های خویش بی نصیب نگذارند.

این همه گفتیم لیک اندر بسیج بی عنایات خدا هیچیم، هیچ

(مثنوی، ج ۱، ب ۱۸۷۸)

و من الله التوفیق و علیه التکلان

فصل اول

کلیات تحقیق